

Adam Smith *Nemzetek gazdagsága* és a felvilágosodás filozófiája

Fekete László

A modern közgazdasági gondolkodás kezdetét Adam Smith *Nemzetek gazdagsága* című művének 1776-os megjelenésétől számítják. Adam Smith, az alapító nem közgazdász volt, hanem a morálfilozófia professzora a glasgow-i egyetemen, s a gazdaságfilozófia mellett az etika, a tudománytörténet, a nyelvfilozófia, a jog- és politikaelmélet terén is maradandót alkotott. Sokszor hangsúlyozzák, hogy a *Nemzetek gazdagságában* kevés eredeti gondolat található, olyan, amit az elődök és kortársak ne vetettek volna már föl. Ennek ellenére Smith tekintélye máig csorbítatlan, s talán ő tekinthető az utóbbi kétszáz év legbefolyásosabb gazdaságelméleti gondolkodójának. Kortársai körében abszolút tekintélyt vívott ki magának. Ahogy életrajzírója följegyezte, az egykori angol miniszterelnök, William Pitt egy baráti társaságban a következőképpen fordult Smith-hez: „Állva maradunk, míg le nem ültetik Önt, akinek mindannyian tanítványai vagyunk.” Egy évszázaddal később Alfred Marshall, *Principles of Political Economy* című munkája előszavában (Marshall 1890) ezt írja: „mindez benne van Smith-ben”. *General Competitive Analysis* című munkájukban a gazdasági equilibrium kapcsán Kenneth Arrow és Frank H. Hahn is Smith gondolatait idézik (Arrow és Hahn 1971). Joggal merülhet föl a kérdés: miért hatottak és hatnak Smith gazdaságfilozófiai gondolatai egy olyan világban is, amelyben a gazdasági cselekvések jogi, politikai és kulturális feltételei radikálisan mások? Smith gazdaságfilozófiájának bemutatásán túl ezekre a kérdésekre is szeretnék a következő tanulmányban rámutatni.

I. A munkamegosztás

A gazdaságelméleti gondolkodás történetében először Adam Smith munkája, a *Nemzetek gazdagsága* állította a növekedés kérdését az elemzés középpontjába. A gazdasági növekedés legfontosabb feltételét Smith a munkamegosztásban találta meg. Igaz, a munkamegosztás fontosságára már Smith számos elődje is rámutatott. A közvetlen inspirációt valószínűleg Bernard de Mandeville népszerű és vitatott művéből, *A méhek meséjéből*, Francis Hutchesontól, Henry Martyntól, valamint James Harristól merítette.¹ Az

¹ Francis Hutcheson a glasgow-i egyetem morálfilozófia professzora, 1737-től Adam Smith tanára volt. A *System of Moral Philosophy* című, 1755-ben megjelent munkáját, amelyben a munkamegosztás problémájával is foglalkozott, Smith már korábban is ismerte. Smith 1752 és 1762 között a glasgow-i egyetemen adott elő morálfilozófiát. Lásd még Harris 1757; Martyn 1701.

idézett és más korábbi munkák megállapításai ellenére azonban, a gazdaságelméleti és a politikai filozófiai gondolkodás későbbi generációi számára az igazi ösztönzést Smith szemlélete adta.² Mindenekelőtt azért, mert néhány fontos kiegészítő megállapítása – a tudás és a szakértelem fejlődéséről, a piac kiterjedéséről és az időről – új megvilágításba helyezte a munkamegosztás egész problémáját. S nem utolsósorban azért, mert Smith társadalomfilozófiai elképzelései a személy természetes jogairól, a társadalmasodásról, a kormányzat természetéről és kötelességeiről e szűkebb gazdasági fogalomnak politikai filozófiai dimenziót is adtak. Smith eredeti elképzelései ma is a politikai berendezkedés, a gazdaság és a társadalmasodás liberális felfogásának alapelvei közé tartoznak. Ahogy Smith a *Nemzetek gazdagsága* első mondatában megállapította: „A munka termelőerejének legnagyobb haladása, főképp pedig a munkát irányító és az arra fordított szaktudás, jártasság és értelem a munkamegosztás eredményének tűnik.” Elődeinél a munkamegosztás jobbra az öröknek gondolt társadalmi hierarchia kifejeződése volt; mindenki azt a helyet foglalta el ebben a társadalmi hierarchiában, amely születése és úgymond természetes talentuma révén megillette.³ Smith szakított ezzel a hierarchikus és statikus társadalomfelfogással, nála éppen a munkamegosztás teszi lehetővé azt, hogy minden egyes ember tudása és szakértelme egyre differenciáltabb formát öltjön, és egyre magasabb fokot érjen el a társadalomban. S a tudás és a szakértelem egyre összetettebb formái és mind magasabb foka hozzák létre a társadalmi munkamegosztás egyre bonyolultabb és egyre kiterjedtebb intézményét. A munkamegosztás fejlődése, a differenciált és magas fokú tudás és szakértelem vezet az előállított javak növekedéséhez a gazdaság valamennyi ágában és szektorában; s ez a forrása annak „az általános bőségnek, amely kiterjed a legalacsonyabb sorsú emberekre” is (Smith 1976, I: 15, 28–29).

Kézenfekvőnek tűnik persze az a feltételezés, hogy magát a munkamegosztást és a *Nemzetek gazdagságában* bemutatott túmanufaktúra példáját Smith elsősorban a nagy átalakulás küszöbére érkezett angol gazdaság mindennapjaiból merítette, és nem az elődök munkáiból olvasta ki. Kétségtelen, hogy az új forradalom fogalma és jól ismert gazdaságtörténeti ábrázolása rendkívül erősen összenőtt az iparosodás dinamikus folyamatának, a modern nagyipar megjelenésének, a technikai találmányok hosszú sorának bemutatásával és egyes, úgynevezett húzóiparágak jelentőségének hangsúlyozásával. („Aki ipari forradalomról beszél, az gyapotról beszél”, jegyzi meg például Eric Hobsbawm az *Industry and Empire*-ban, Hobsbawm 1979: 56.) Kétségtelen, hogy a nagy átalakulás során bekövetkezett technikai-technológiai változások szükségképpen együtt jártak a munka megszervezésének új formáival és normáival, más szóval, a munkamegosztásnak az üzem belüli, iparágak és területek közötti fejlődésével. Ennek fényében bizonyára meglepőnek tűnik, hogy a túmanufaktúra leírását Smith nem a gazdasági életből, hanem a francia *Encyclopédie* ötödik kötetében található „Épingles” cikkből merítette. Egyébként, a túmanufaktúrában és egyáltalán a manufaktúrában zajló termelési folyamat már jó néhány évszázada ismert jelenség az európai gazdaságban, s gazdasági

2 Néhány jelentősebb munkát idézve: Arrow 1979; Ippolito 1977; Rosen 1983; Stigler 1951.

3 Az a gondolat, hogy a közösség és az egyén jóléte attól függ, hogy az állam sikeresen koordinálja-e az emberek és az egyes társadalmi osztályok egymástól eltérő és változatlan képességeit, amelyek őket vagy azokat egyetlen és megváltoztathatatlan társadalmi vagy gazdasági szerep betöltésére jogosítják fel, az antikvitás óta jól ismert toposza a filozófiai gondolkodásnak. Ezt a toposzt a különböző államelméleti és politikai filozófiai munkák egészen Smith koráig gyakran ismételték. Persze elsősorban azok, amelyek filozófiai programjukat nem a személy szabadságának és a hatalom kötelezettségének liberális természetjogi hagyományára építették. Az eredetet illetően lásd például Plátón: *Állam*, II–V. és VIII–IX. könyv (Plátón 1984: 84–384, 519–648); Arisztotelész: *Politika*, I 13 1260a36–b8, III 5 1278a15–39 (Arisztotelész 1969: 105–106, 162–163).

értekezések egész sorát lehetne idézni, így például Daniel Defoe-ét, Henry Martynét vagy Josiah Tuckerét, amelyekben a manufaktúrabeli munkamegosztásnak technikai értelemben jóval összetettebb leírásai is megtalálhatóak. Ezek a korábbi leírások azonban nem tartalmazzák olyan politikai és társadalomfilozófiai következtetéseket, amelyeket Smith a munkamegosztásból vezetett le. Kérdéses az is, hogy a kezek munkájának célszerű és racionális összerendezését a manufaktúrában – amely, mint említettem, egyáltalán nem új jelenség az európai gazdaságtörténetben – tekinthetjük-e úgy, mint a modern termelés megszervezését a modern nagyüzemben. Ugyanígy gyapotról, textiliparról, gépekről igen kevés szó esik a *Nemzetek gazdagságában*, gyárról pedig egyáltalán nem is történik említés. Hasonlóképpen nincs nyoma a gazdasági cselekvések valamiféle technikai-technológiai szemléletének a politikai gazdaságtan későbbi nemzedékének műveiben sem. Négy és fél évtizeddel a *Nemzetek gazdagsága* megjelenése után, amikor is a klasszikus kánon szerint a gépi civilizációnak teljes fegyverzetben kellett volna jelen lennie a gazdaságban, egészíti ki David Ricardo a *Principles of Political Economy and Taxation* harmadik kiadását (1823) az „On machinery” című fejezettel. Azon felül, hogy itt is hiába keresnénk a technikai átalakulás jól ismert, nagyszabású képét, e fejezet olyan új problémák egész sorát vetette föl, amelyek a ricardói rendszeren belül megoldhatatlannak tűntek. Egészen pontosan: a gépek alkalmazásának következtében Ricardo néhány eredeti alaptétele – a tőke és munka konstans rátájának koncepciója, a termelés állandó technikai koefficiense, az állótőke és a munka helyettesítésének merevsége – megalapozatlannak bizonyult, s ez a három osztály jövedelmének elosztását szabályozó törvények újragondolását tette volna szükségessé.⁴

Ahelyett, hogy a kor uralkodó gazdasági tendenciái iránti érzéketlenséggel vádolnánk meg Smith-t, tudniillik azért, mert ő nem azt és nem úgy látta, amit és ahogyan mi, inkább arra kell itt rámutatni, hogy a *Nemzetek gazdagsága* nem a „valódi” gazdaság valamiféle tudományos elemzése. Sokkal inkább politikai, morál- és persze gazdaságfilozófiai diszkusszió arról, hogyan tehető egy társadalom az ember természetes képességeinek kibontakoztatása révén szabaddá és erkölcsössé, hogyan hozható létre az igazságos társadalom („just society”). Smith ezeket a kérdéseket tartotta fontosnak, s ennek az igazságos társadalomnak és a gazdasági növekedésnek a politikai és morális feltételeit akarta fölmutatni a kormányzat és persze a kortársak számára, azokat a feltételeket, amelyek a gazdasági és társadalmi jelenségek mögött húzódnak meg, és úgymond az ember veleszületett természetében gyökereznek. A *Nemzetek gazdagsága* a 18. századi és talán számos későbbi olvasója számára is „a természetes szabadság egyszerű és nyilvánvaló rendszerének” politikai és morálfilozófiai programja volt, egy olyan társadalom, amelyet a „természetes igazságosság törvényei” irányítanak. Talán inkább az a különös, hogyan válnak a valóságosan működő gazdaság, a politikai berendezkedés és a társadalom eleddig elfogadott, szükségszerűnek és természetesnek tartott jelenségei – például a monopólium, az alacsony munkabérek, a munkanélküliség, a szegénység, a rabszolgaság, a gazdasági stagnálás, a kormányzat önkénye, a pozitív törvények és hasonlók – e filozófiai program hatására az ember természetes szabadságait korlátozó büntették. Smith filozófiai programja a „valódi” gazdasággal egy morális ellenvilágot állított szembe, amelyet az emberi cselekvések természetes motívációinak feltárásával és követésével kell kiteljesíteni a társadalomban.

Smith értelmezésében tehát a munkamegosztás nem az aktuálisan működő gazda-

⁴ Vagyis annak a vállalkozónak, aki gépeket alkalmaz, nem kell lemondania munkása javára jövedelmének nagyobbik részéről a földbirtokos mohóságá miatt! (Ricardo 1951: 388.)

ság egyik intézménye, hanem „az emberi természet bizonyos hajlamának szükségszerű következménye, vagyis az egyik dolog másikra való elcserélésének, átváltásának, a kereskedés hajlamának következménye, amelynek hasznossága föl sem mérhető” (Smith 1976, 1: 17). Mondhatni tehát: a munkamegosztás hajlama az egyén természetes tulajdonsága. Hátterében egyéni célok és törekvések munkálkodnak ugyan, csakhogy ezek megvalósításához az emberek társulására, felebarátjukkal való együttműködésére, közös cselekvésekre van szükség. A társadalmi együttműködést a gazdasági cselekvések közös alapelve hozza létre: „add nekem, amit akarok, és te is fogod birtokolni azt, amit akarsz” (Smith 1976, 1: 18). A túmanufaktúra leírása voltaképpen ennek a filozófiai meggyőződésnek az illusztrációja, metaforikus kifejtése. De azt is hozzá kell tenni, hogy nem kellően alátámasztott kifejtése, és félrevezető metaforája. Különösen azért, mert mint a fenti rövid idézet is utal rá, Smith úgy véli, hogy a társadalmat alkotó személyek munkamegosztását a piaci cserekapcsolatok koordinálják. Azonban a munkamegosztás, az emberek együttműködése a manufaktúrán belül nem a dolgok elcserélése, átváltása, azaz nem a dolgokkal való kereskedés révén valósul meg. Smith példájával ellentétben a dróthúzó nem adja el termékét a drótegyengetőnek, a drótegyengető sem a drótvágónak s a drótvágó sem a dróthegevezőnek és így tovább. Smith a társadalom minden egyes tagjának cselekvéseit egyetlen normatív és személyközpontú alapelve vezette vissza, s erre az alapelve akarta fölépíteni a gazdaság, a gazdasági cselekvések egész rendszerét. Ugyanígy kétségeink támadhatnak afelől, hogy valóban a tudás és a szakértelem fejlődéséhez vezet-e a munkafázisok nagyfokú szakosodása a manufaktúrában. Smith későbbi kritikusi – például Mechiorre Gioia, Charles Babbage vagy Andrew Ure a 19. század elején – arra mutattak rá, hogy a munkafázisok nagyfokú szakosodása éppenséggel a tudás és a szakértelem összetett és bonyolult formáinak kiiktatásával, a kezek mozgásának uniformizálásával jár együtt (Gioia 1815; Babbage 1832; Ure 1835; Pagano 1985: 6–18). A munkamegosztás következtében a gazdaság szabad és morális szereplői nem tudják megőrizni politikai és gazdasági autonómiájukat azzal a renddel szemben, amely meghatározza helyüket a szervezetben. Mint majd később látni fogjuk, Smith is igyekezett szembenézni azzal a kellemetlen következménnyel, hogy a munkafázisok szakosodása és a munkamegosztás civilizatórikus hatásainak elmaradása következtében társadalmi konfliktusok várhatók. Más szóval, a munkamegosztás differenciálódása durván és radikálisan folszámolhatja a személy morális integritását, amely egyébként nemcsak a gazdasági rendszer hatékony működésének alapvető feltétele, hanem egyúttal biztosítéka a kormányzati cselekvések politikai legitimitásának is. A kiinduló feltételek megváltoztatása helyett azonban inkább a kormányzat kötelességévé tette a munkamegosztás fejlődése következtében föllépő társadalmi konfliktusok elhárítását és a személy morális integritásának helyreállítását. Az emberi természet úgynevezett természetes hajlama a cserére, a munkamegosztás, valamint a cselekvések piaci koordináltsága valójában csak egy olyan társadalomban lenne képes együttesen kifejteni civilizatórikus hatását, amelyet politikailag független, szabad, egyenlő és nem utolsósorban saját tulajdonnal (műhellyel) rendelkező individuumok társulása hoz létre; egy olyan társadalomban, ahol, mint ahogy Smith megfogalmazta, „minden egyes kézműves pontosan ugyanolyan helyzetben van”, s ahol a saját munkával előállított és cserére felkínált javak értéke ráadásul pontosan megegyezik a saját szükségletre vásárlandó javak értékével (Smith 1976, 1: 15). Úgy tűnik, a munka-értékelmélet csak egy ilyen fiktív társadalomban, egyenlő helyzetben lévő emberek között működhetne. Ezek az egyenlő helyzetű emberek lennének csak képesek egyszerre megfelelni Smith kiinduló hipotézisének, nevezetesen annak, hogy a szabad és független személyek belső késztetéseiknek engedve megosztják egymás között a munkát, a piacon kicserélik az önmaguk által előállított javak egy ré-

szét, és ennek nyomán létrehozzák és fenntartják saját igazságos társadalmukat.⁵ Smith a pozitív példák bemutatásakor ezekre a szabad és egyenlő tulajdonos individuumokra – a hentesre, a serfőzőre és a pékmesterre – gyakran hivatkozott, míg a „valódi” gazdaság más szereplőiről – a kereskedőről, a manufaktúratulajdonosról, a földbirtokosról és annak cselédségéről vagy éppen a politikusról („alattomos és csaló állat”) – meglehetősen lesújtó véleménye volt (Smith 1976, 1: 490). Így például a kereskedők és a manufaktúratulajdonosok „nyereségük ártalmas hatásait illetően csöndben maradnak”, vagy „hangoskodásukkal és alakoskodásukkal” könnyen meggyőzik a földművelőt és a munkást arról, hogy az ő egyéni érdekük voltaképpen a társadalom egészének érdeke (Smith 1976, 1: 110, 143). Smith gazdaság- és morálfilozófiájában töretlenül hitt ugyan az ellentétes gazdasági érdekek harmonikus interakciójában, mégis számos helyen utalt arra, hogy a profitból élőknek általában érdekük félrevezetni vagy egyenesen elnyomni a közösség többi tagját. Smith elítélte a nagy részvénytársaságokat és a kereskedelmi monopóliumokra épült nagy magánvállalkozásokat is. Bürokráciájuk és vezetőik hanyagsága és pazarlása miatt ezek „ritkán tudják felvenni a versenyt az egyéni vállalkozókkal” (Smith 1976, 2: 269). A nagy részvénytársaságokkal, a nagybirtokokkal és a kereskedelmi monopóliumokkal szemben a saját tulajdonnal rendelkező, saját vállalkozását közvetlenül irányító tulajdonos-menedzsert részesítette előnyben (Smith 1976, 2: 264–269).⁶

Smith-nek a munkamegosztásról és annak várható civilizatórikus hatásáról vallott gazdaságelméleti elgondolásai a politikai filozófia liberális hagyományát követték. E szerint az igazságos társadalom a morális-rationális individuumok önérdéket követő gazdasági együttműködésén, a tulajdonnal való rendelkezés természetjogi eredetén, valamint az egyéneknek a szabadságaik védelmében létrehozott önkéntes társulásán alapul. Nehéz azonban kiterjeszteni ezt a politikai filozófiai elképzelést egy olyan gazdaságra, amelyben a cserekapcsolatok elsősorban szervezetek vagy éppen eltérő helyzetben lévő, különböző nagyságú tulajdonnal rendelkező és ahhoz különböző eredetű szerzett jogokkal kapcsolódó individuumok között zajlanak. S még ha azok formális egyenlőségét és a tulajdonnal való rendelkezés jogosultságát nem kérdőjelezi is meg senki, a fentiek miatt joggal feltételezhető az, hogy – szemben Smith eredeti elképzelésével – a saját munkával előállított vagy a különböző eredetű szerzett jogok alapján birtokolt és cserére felkínált javak értéke egyáltalán nem fog megegyezni a saját szükségletre vásárlandó javak értékével. Mert bár az így fölkinált javakat (az érték többletet) személyek állítják elő,

5 Smith 1762–1763-as glasgow-i egyetemi előadásában is foglalkozott ezzel a problémával. „A vadak között, [...] minden individuum saját munkájának egész termékét élvezi, [...] s ha a tapasztalat nem bizonyította volna az ellenkezőjét, mi joggal gondolnánk azt, hogy közöttük minden egyes individuum a szükségletek sokkal nagyobb gazdagsága és az élet sokkal több komfortja fölött rendelkezik, mint amennyit az alacsonyrendű emberek birtokolni tudnak a civilizált társadalomban.” Smith persze azt is hozzátette, hogy a munkamegosztás következtében a civilizált társadalomban élnek jobban az emberek (Smith 1978: 563–564).

A *Nemzetek gazdagságában* utalt arra, hogy a civilizált társadalomban nem fordul elő gyakran az, hogy egy kézműves mestere és egyben munkása legyen önmagának, s így szabadon rendelkezék tőkájének profitja és munkájának bére felett (Smith 1976, 1: 74).

6 Smith gazdasági adatokkal is igyekezett alátámasztani társadalomfilozófiai elképzeléseit. A fenti megállapítások nem voltak alaptalanok. Könyvében kora nagy kereskedő részvénytársaságainak – a *Royal African Company*nek, a *South Sea Company*nek, a *Hudson's Bay Company*nek – üzleti eredménytelenségét vetette össze az egyéni vállalkozók sikereivel. Az 1760–1770-es évek angliai botrányköve az *East India Company* volt, amelynek az üzletlől visszavonult igazgatói közül számosan parlamenti helyet vásároltak maguknak, s a parlamentben a társaság birodalmi támogatásának, a merkantilista gazdaságpolitikának legbefolyásosabb szószólóivá váltak. Az angol parlament által meghozott Tea Act (1773), amely az *East India Company*nek a csódtól való megmentését szolgálta volna, az amerikai forradalom kirobbanásához, a Bostoni Teadélutánhoz vezetett.

elosztásuk társadalmilag történik. A jövedelmek közötti kiegyenlítést a piactól nem lehetne elvárni, hiszen akkor, paradox módon, a piacnak le kellene értékelnie a nagyobb többletet birtoklók és ezt cserére felkínálók javainak értékét a saját szükségleteinek fejében kevesebb fölött rendelkezők és kínálni tudók érdekében. S ebben az esetben az is kérdéssé válik, hogyan tölthetné be a kormányzat – Smith szavait idézve – „ideális megfigyelő” szerepét. Az eredeti természetjogi felvetés szerint a kormányzat politikai autoritása a szabad, független és azonos helyzetű morális-rationális individuumoktól származik, és azok védelmére terjed ki. Mindenesetre Smith nem hivatkozott a társadalmi hasznosságra (*social utility*), mint például David Hume vagy később Jeremy Bentham, amely vitathatóvá tenné azt a politikai filozófiai felvetést, hogy a kormányzat legitimitása a személyek természetes jogaiból és közös moráljából levezethető.

2. Fejlődés és gazdasági növekedés

A 18. század előtti filozófiai gondolkodás nem a fejlődésben jelölte meg az emberi cselekvéseket, a társadalmisodás *théloszát*. Először a felvilágosodás korának filozófusai fogalmazták meg azt a kérdést, hogy fejlődik-e egyáltalán az emberi társadalom, fejlődés vagy inkább szekuláris ciklusokban zajló újjászületés, esetleg folyamatos hanyatlás zajlik-e a történelem kezdete óta. A fejlődésemélet első filozófusai – Franciaországban például Turgot vagy később Condorcet – úgy vélték, hogy a fejlődés civilizációs folyamat, amely az emberi képességek tökéletesedéséből ered, nem pedig egyszerűen az antik erények időről időre történő újjászületése. A fejlődés tehát folyamatos haladást, tökéletesedést jelent, amely a történelem kezdete óta a mában, vagyis a 18. században érte el csúcspontját. Ennek bizonyítására Turgot a tudományokat, a művészeteket, a különféle mesterségeket és a könyvnyomtatást említette példaként *Tableau philosophique des progrès successifs de l'esprit humain* című, 1750-ben írt munkájában.⁷ Condorcet a tudományos és művészeti haladás szerint vázolt történelmi fejlődés egy teljesebb filozófiáját fejtette ki *Esquisse*-ében; nála is „az ember valóságos tökéletesedése” a fejlődés alapja. Turgot-nál semmi nem tudja megtörni a történelmi haladásnak a tudományokra és a művészetekre alapozott ideáját, az ember tökéletesedését, Condorcet szerint viszont vannak korszakok, amikor ez megtörténik. A történelmi fejlődés az emberi képességek tökéletesedésének, egyszóval a racionalizációnak a következménye, amely persze elvezet az élet jogi, politikai, gazdasági és társadalmi kereteinek institutionális átalakulásához is. Ennek megfelelően a későbbi társadalomelméleti gondolkodás a weberi hagyományt követve, amely a legkidolgozottabban képviseli ezt a szemléletet, a hagyományos és a modern paradigmátikus fogalmai szerint dichotomizálja a történelem menetét. A racionalizáció nyomán születő modern a tradicionális világ varázstalanodását (*Entzauberung der Welt*) jelenti.

Adam Smith hozzájárulása a felvilágosodás új történetfilozófiai elképzeléséhez két vonatkozásban is eredeti és újszerű. Egyrészt, Turgot idézett munkáival egy időben, 1750-ben ő fogalmazta meg először azt a gondolatot, hogy a történelmi fejlődés a vadász, a pásztor, a földművelő és a „kereskedő vagy civilizált” társadalom szakaszain keresztül halad célja felé. Úgynevezett szakaszelmélete a *Nemzetek gazdagsága* harmadik könyvében jelenik meg a legkidolgozottabban. Majd később, a 19. század folyamán a német *Volkswirtschaftslehre* gondolkodói (elsősorban Friedrich List, Bruno Hildebrand, Karl Bücher, Gustav Schmoller és Werner Sombart), valamint Marx munkássága nyomán

⁷ Turgot 1913a. Vö. Turgot 1913b. Lásd még Kondylis 1981: 459–468.

vált általánosan ismertté és elfogadottá, végül pedig kötelező iskolai tananyaggá. Smith-t és az említett szerzők történetfilozófiai gondolkodását követjük akkor, amikor a történelmet progresszív és lineáris folyamatként ábrázoljuk, amely történelmi szakaszokon keresztül halad önnön *thélosza* felé. Ez a fejlődéstörténeti terv a modernitás napjainkig ható alapeszméje, amelynek *théloszát* a „kereskedő vagy civilizált társadalomban” (Smith, David Hume), az osztály nélküli társadalomban (Marx) vagy éppen a „tömegfogyasztás utáni társadalomban” (Rostow) jelölték meg.

Az elmúlt két évszázad során nagy változatosság mutatkozott a történelmi szakaszok számában és elnevezésében egyaránt. A szakaszok tartalma is meglehetősen különbözött, hol kizárólag politikai-jogi, hol szélesebb gazdasági-társadalmi megalapozású történelemfilozófiák alapjául szolgált. Mint láttuk, Turgot vagy Condorcet a történelmi korszakokat eredetileg kulturális, tudományos és művészeti teljesítmények – az írás, a könyvnyomtatás, a kopernikuszi kozmológia vagy éppen a descartes-i filozófia megjelenése – alapján tagolták. Smith az első, aki a történelmi szakaszokat az uralkodónak gondolt gazdasági típusok és munkatevékenységek – a vadászat, a pásztorkodás, a földművelés és a kereskedelem – alapján választotta el egymástól, s eszerint rendezte az egyes korszakokat egy progresszív és lineáris fejlődéstörténeti tervbe. Smith szerint tehát a történelmi fejlődés célja a „kereskedő vagy civilizált” társadalom létrehozása. A munkamegosztás fejlődése következtében a történelemnek ebben a szakaszában ugyanis „minden ember cseréből él, bizonyos mértékben kereskedővé lesz, és ennek megfelelően maga a társadalom kereskedőtársadalommá válik” (Smith 1976, I: 26). S azért civilizált, más szóval polgárosodott, mert a kereskedőtársadalomban minden embert saját munkája vagy munkájának méltó jutalma (*liberal reward*) felett szabadon rendelkező politikai szubjektumnak, tulajdonosnak lehet tekinteni. S bár Smith mindvégig kitarzott a gazdaság és a társadalmasodás morális megalapozása mellett, a gazdaságelméleti gondolkodás későbbi képviselői a *Nemzetek gazdagságából* inkább azt olvasták ki, hogy az tette meg az első fontos lépést a gazdaság szubsztantív felfogásának kialakítása felé. Malthusnál és Ricardónál már eltűnt az a gondolat, hogy a gazdasági növekedéssel valamiféle morális, civilizatórikus célt kellene előmozdítani a társadalomban. Smith még azzal érvelt a gazdaság szubsztantivitása mellett, hogy „a Természet a gazdaság nyelvén beszél az emberhez”, s a gazdaság az ember kezében lévő eszköz önnön civilizatórikus céljainak a megvalósításához; Malthus és Ricardo (valamint napjaink számos közgazdasági irányzata) viszont az általános szűkösség koncepciójával igazolja azt, s ez egyszerre jelenti a javakból való szabad részesedés és a politikai jogokkal való szabad élés korlátozását. Míg Smith-nél a gazdaság szubsztantivitása a szabadság és a tulajdonosi jogok szükségszerű kiterjesztését jelenti, addig a szűkösségből levezetett gazdasági szubsztantivitás inkább a természetes jogokkal való szabad élés politikai korlátozásának elkerülhetetlenségét igazolja.

Ma úgy mondanánk, hogy Smith az egy főre eső jövedelem növekedésével igyekezett kifejezni az ország gazdagságának és a gazdasági növekedésnek a mértékét. Ezt a mértéket egészítette ki a disztributív igazságosság szempontjával. Eszerint a politikai gazdaságtannak két célt kell egyidejűleg megvalósítania: egyrészt „gondoskodni az emberek számára bőséges jövedelemről vagy megélhetésről, pontosabban, lehetővé tenni számukra azt, hogy a maguk jövedelméről vagy megélhetéséről gondoskodjanak”, másrészt „ellátni az államot vagy a nemzetközösséget megfelelő bevétellel a közszolgáltatások számára” (Smith 1976, I: 449).⁸ Vagyis a politikai gazdaságtannak egy olyan

8 Vö. Smith 1976, I: 3–4.

politikai berendezkedés feltételeinek a föltárására kell törekednie, amely az államot és polgárait egyaránt gazdagítja. Nem lehet eléggé hangsúlyozni azt, hogy az egy főre eső jövedelem mint az ország gazdagságának mértéke és a disztributív igazságosság gondolata radikálisan új felvetés a gazdaságelméleti gondolkodás történetében. S ez különösen akkor szembetűnő, ha Smith nézetét a korábbi merkantilista vagy a kortárs fiziokrata szerzők elképzeléseivel vagy éppen Malthus és Ricardo politikai gazdaságtanával hasonlítjuk össze.

Az uralkodó merkantilista nézetet talán Thomas Mun fejezte ki a legtömörebben: „a Királyság legnagyobb erejét és általános gazdagságát szolgáló tevékenység együtt fog járni a szegények hatalmas megsokszorozódásával” (Mun 1650: 3. fej.). Néhány évtizeddel a *Nemzetek gazdagsága* megjelenése előtt Richard Cantillon már megfogalmazta a merkantilista gazdasági tanokkal szembeni kétségeit: vajon melyik állapot hasznosabb az állam számára – az-e, ha egy népes ország alattvalói rosszul tápláltak és szegények, vagy az, ha egy csekélyebb népességű ország alattvalói jómódban élnek? Más szóval, más-más-e egy ország gazdagsága akkor, ha egymillió alattvaló egy főre számítva hat hold, vagy ha négymillió alattvaló egy főre számítva másfél hold termését fogyasztja el évente? Cantillon végül is azzal hátrította el a határozott választ, hogy e kérdés megválaszolása kívül esik a tárgyán. A korábbi merkantilista szerzők, így például Thomas Mun, erre a kérdésre egyértelmű választ fogalmaztak meg: az az ország gazdagabb, amely évente nagyobb értéket képes a külkereskedelem révén belföldön felhalmozni, függetlenül alattvalóinak jólététől. S minthogy a munkának, véleményük szerint, ehhez a gazdagsághoz nincs produktív hozzájárulása, a magas munkabérek és a teljes foglalkoztatottság kifejezetten akadályozzák a magas felhalmozást. A munkabéreknek legfeljebb a létfenntartást kell szolgálniuk. Ezért az állam számára a munkások foglalkoztatása akkor a legelőnyösebb, ha az a külföldiek hasznát szolgálja. Tudniillik, ebben az esetben a külföldieknek nemcsak az árucikkekért kell fizetniük, hanem el kell tartaniuk a munkásokat is, s így több pénz áramlik az országba, illetve a munkások eltartása címén kevesebb pénz áramlik ki a kincstárból.⁹

Míg a merkantilista gondolkodók a javak felhalmozásának egyedüli forrását a külkereskedelemben, addig a fiziokraták a föld természetes termőerejében látták. A fiziokraták szerint egyedül a természet, a természet megújuló ereje az, ami teremti a gazdagságot. François Quesnay azon gondolkodók sorába tartozott, akik a gazdasági tevékenység alapvetően egy birtokba vevő folyamatként fogták fel.¹⁰ Ebből következik gazdaságfilozófiájának központi problémája, vagyis a föld javainak a három osztály közötti elosztása. Ha az elosztási rendszer nem veszi tekintetbe a természeti törvényeket, s a földbirtokos (*classe des propriétaires*) és az iparos és kereskedő osztály (*classe stérile*) többet fogyaszt, és a szükségesnél kevesebbet áramoltat vissza a mezőgazdasági kistermelők osztályának (*classe productive*), akkor ők a következő mezőgazdasági ciklusban nem tudják helyreállítani a természet termőerejét, s így a gazdaság egésze a tiszta jövedelem (*produit net*) téves disztribúciója következtében tartósan az egyensúlytalanság állapotába kerül. Quesnay egyébként úgy látta, hogy a francia mezőgazdaság lassan egy évszázada kizökökent természetes egyensúlyi állapotából.¹¹ Ezért a fiziokratáknál sem beszél-

⁹ Ezzel szemben Smith 1762–1763-as egyetemi előadásában azt állította, hogy „minden ország szegénysége a pénz mennyiségének növekedésével növekszik, minthogy a pénz önmagában holt tőke, nem szolgálja az élet kényelmét...” (Smith 1978: 513–514).

¹⁰ Ennek empatikus leírását lásd Smith 1976, 2: 193–194.

¹¹ Quesnay ebben a fejlődés avagy hanyatlás vitában úgy vélekedett, hogy a francia népesség 1758-ban mintegy 16 millió volt, 8 millióval kevesebb, mint száz évvel korábban.

hetünk tulajdonképpen növekedésről, legfeljebb az elosztáson keresztül megvalósuló egyensúlyi állapotról.

Mások, így Josiah Child, Charles D’Avenant és John Cary az uralkodó merkantilista szemlélettel szemben már rámutattak arra, hogy az alacsony munkabérek, a csekély vásárlóerő a nemzet gazdagodásának akadálya.¹² Ugyanakkor csak Smith volt képes gazdaságfilozófiai jelentést adni John Locke eredeti politikai filozófiai gondolatának, nevezetesen annak, hogy az emberi tevékenység és a természet együtt teremti meg a gazdagságot, a munkának produktív hozzájárulása van, szaporítja a javakat, növeli azok választékát, fajtáját, értékét stb. Ahogy Locke megállapította az *Értekezés a polgári kormányzatról* című munkájában:

Tehát a munka adja a föld értékének legnagyobb részét, nélküle az jóformán semmit sem érne: a munkának köszönhetjük a föld hasznos produktumainak legnagyobb részét, mert amivel az egy *acre* búzából nyert szalma, korpa és kenyér többet ér az egy *acre*-nyi ugyanolyan jó, de parlagon heverő föld termésénél, az mind a munka eredménye (Locke 1986: 69).

Tehát Smith a 18. századi gazdaságfilozófia alapvető kérdésében, abban tudniillik, hogy a gazdasági tevékenység létrehozó (*productive*) avagy birtokba vevő (*possessive*) folyamat-e, egyértelműen az előbbi mellett foglalt állást. Az „Of Wages of Labour” című fejezetben a következő érveket hozta fel a munka produktív hozzájárulása mellett:

A bérből élők iránti kereslet nyilvánvalóan nem növekedhet másként, csak azon alapok árnyában, amelyeket a bérek kifizetésére szántak. Ezeknek az alapoknak két fajtája van, először is az a jövedelem, amely a szükséges fenntartás fölött marad, másodsor pedig a tőke, amely a mesterek szükséges beruházása fölött marad. [...] A bérből élők iránti kereslet ezért az egyes országok tőkéinek és jövedelmeinek növekedésével szükségszerűen növekszik, és anélkül nem is tud növekedni. A jövedelmek és a tőkék növekedése a nemzet gazdagságának növekedése. A bérből élők iránti kereslet ezért természetesen a nemzet gazdagságával együtt növekszik, és anélkül nem is tud növekedni. A munkabérek növekedését nem a nemzet gazdagságának meglévő nagysága, hanem annak szüntelen emelkedése okozza (Smith 1976, I: 77–78).¹³

A smith-i megállapítások gazdasági aspektusait vizsgálva a következőképpen lehetne összegezni e rövid idézet világképét. Mindenekelőtt: az ember gazdasági cselekvései materiális értékeket létrehozó tevékenységek, amelyek szükségképpen egy dinamikus és fejlődő világot eredményeznek; a munka a nemzet gazdagságának a forrása, s a munkabérek a nemzet gazdagságának (mai kifejezéssel élve a nemzeti jövedelemnek) a része, s nagysága a nemzet gazdagságával együtt növekszik vagy csökken. A *Nemzetek gazdagsága* mai olvasója számára talán közhelynek tűnnek ezek az állítások, mégis szükséges jelentőségüket hangsúlyozni, mert olyannyira nem voltak maguktól értődőek a merkantilista és a fiziokrata gondolkodók vagy éppen Malthus és Ricardo számára, hogy közvetve vagy közvetlenül kétségbe vonták azok érvényét. Smith-nél tehát nem a külkereske-

12 Heckser 1934, 2: 152–172; Cantillon 1952: 48; Spengler 1963: 26–33. Vö. Keynes 1964: 358–371.

13 Ez a gondolat már Smith 1763-as glasgow-i előadásában is feltűnik: „A föld és a munka éves hozamának értékét bármely nemzetnél csak úgy növelhetjük, ha növeljük a nemzet produktív munkásainak számát, vagy ha növeljük a korábban alkalmazott munkások termelőképességét. Nyilvánvaló, hogy e nemzet produktív munkásainak számát soha nem nagyobb mértékben, csak a tőke vagy a munkások ellátására szánt anyagi források gyarapodásával megfelelően lehet növelni. Ugyanolyan számú munkás termelőképessége azonban csak a munkát megkönnyítő és lerövidítő gépek és szerszámok gyarapítása és fejlesztése vagy pedig a munkamegosztás hatékonyabb alkalmazása révén fokozható. Mindkét esetben csaknem mindig szükség van újabb tőkére” (Smith 1976, I: 364; 1896: 199).

delem, a föld természetes termőereje vagy a profit, hanem egyedül a munka produktív hozzájárulása a *Nemzetek gazdagságának* forrása. Ezért megoldatlan később a gazdasági növekedés problémája például Ricardónál. Nála a gazdasági prosperitás megegyezik a tiszta jövedelem növekedésével (profit és földjáraadék), s teljesen közömbös az, hogy a tiszta jövedelem növekedése a teljes jövedelem növekedésével vagy csökkenésével (profit, földjáraadék és munkabér) jár-e együtt. A *Principles*ben egy olyan gazdaság körvonalai bontakoznak ki, amelyet a stagnáló állapot mellett átmenetileg az általános szűkösség állapota, a gazdaság és társadalom általános hanyatlása és lepusztulása, s a részek dinamikus növekedése, egészében véve egy dinamikus zsugorodás jellemezhet.¹⁴ S ha ebben a gazdaságban van egyáltalán növekedés, annak mértékét ugyanúgy nem tudnánk az egy főre eső jövedelem növekedésében kifejezni, mint ahogy a merkantilista gondolkodók esetében sem tudjuk megtenni ezt.

Az is nyilvánvalónak tűnik, hogy Smith megállapításai eredendően nem a gazdaság működésének elemzéséből származnak, és helyességüket nem a gazdaság működése, nem a gazdasági cselekvések rendszere igazolja. Ezek elsősorban Locke politikai filozófiája és a skót morálfilozófia tradíciói által teremtett ember, társadalom és természet viszonyának új értelmezéséből származnak. Tehát a munkás bére nem azért csökken vagy növekszik a nemzet gazdagságával arányosan, nem azért része a nemzet gazdagságának, mert a gazdaság „objektív” ilyen, hanem azért, mert a természetjogra épülő morálfilozófiai gondolkodás az ember, társadalom és természet viszonyát így racionalizálta, így tartotta természetesnek, olyanak, ami egyenesen „a természetes szabadság egyszerű és nyilvánvaló rendszeréből” következik. Így a morálfilozófiában megalkotott és felszabadított individuumot mint a világ társalkotóját az őt körülvevő materiális világban testet öltött munkájának jogán illeti meg az erőfeszítésének gyümölcse feletti szabad rendelkezés vagy erőfeszítése méltó megjutalmazásának joga (Locke 1986: 57–59).¹⁵ A birtoklás éppen ezért akkor természetes és jogszerű, ha az ember méltányosan megfizetett alkotó munkája által teremtett világ birtokbavételére irányul; a világ munka nélküli birtokbavétele vagy az, ha létrehozójától méltányos fizetség nélkül elveszik, erkölcstelen, igazságtalan és a természet ellen való bűn.

Nincs társadalom – jegyezte meg Smith –, amely virágzó és boldog tudna lenni, ha tagjainak messze legnagyobb része szegény és nyomorult. A méltányosságon kívül azoknak, akik az egész nemzet táplálékáról, ruházatáról és lakásáról gondoskodnak, birtokolniuk kell saját munkájuk termékének azon részét, amellyel képesek önmagukat túrhetően táplálni, ruházni és hajlékkal ellátni (Smith 1976, 1: 88).

Ez volt az a morálfilozófiai horizont, amelyen belül megjelentek a liberális gazdaságfilozófia smith-i alapelvei.

¹⁴ Ricardo ezt a következőképpen fogalmazza meg a *Principles*ben: „Feltéve, hogy a nemzet tényleges tiszta jövedelme, [azaz] a profitja és a járaadéka azonos, semmiféle jelentősége nincs annak, hogy ennek a nemzetnek tíz- vagy tizenkétmillió lakosa van. A flottáját, a hadseregét és az improduktív munka minden fajtáját fenntartó erőnek a nemzet tiszta jövedelmével, nem pedig teljes jövedelmével kell arányosnak lennie. Ha ötmillió ember képes annyi élelmiszert és ruhaneműt előállítani, amennyi tízmillió embernek szükséges, akkor az ötmillió ember élme és ruhája a tiszta jövedelem. Mert milyen haszna származnék az országnak abból, ha ugyanazon mennyiségű tiszta jövedelem előállításához hétmillió emberre lenne szükség, vagyis hétmillió embert kellene alkalmazni arra, hogy tizenkétmillió ember számára termeljen élelmet és ruhaneműt? Ötmillió ember élme és ruhája lenne ebben az esetben is a tiszta jövedelem. Több ember alkalmazása nem teszi lehetővé számunkra, hogy akár egy emberrel is növelhessük flottánk és hadseregünk létszámát, vagy akár egy *guinea*-vel is több adót fizethessünk” (Ricardo 1951: 347).

¹⁵ Vö. F. Quesnay: „Le Droit naturel” (Quesnay 1958, 2: 731–733).

További lényeges következtetések is adódnak Smith-nek a gazdasági növekedéssel és a munka produktív hozzájárulásával kapcsolatos elméleti felvetéseiből. Miután a gazdasági növekedés forrása a munka produktív hozzájárulása, ez a produktív hozzájárulás növekedést idézhet elő a gazdaság mindegyik szektorában és ágazatában. Mai kifejezéssel élve, a skáláhozadék (*returns to scale*) minden szektorban és ágazatban növekvő lehet, s ennek feltételei (többé-kevésbé) azonosak. Ezért minden olyan gazdasági rendszer, amely arra törekszik, hogy különféle kedvezményekkel és kormányzati beavatkozásokkal nagyobb mennyiségű tőkét áramoltasson bizonyos ágazatokba, mint amekkora azok nélkül egyébként odaáramolna, vagy éppen fordítva, erővel megakadályozza a tőkeáramlást, az ilyen gazdasági rendszer „lelassítja a társadalom haladását a tényleges gazdagság és a nagyság felé” (Smith 1976, 2: 208). Smith itt elsősorban a fiziokrata elképzeléseket bírálta, amelyek politikai beavatkozás segítségével, más szektorok rovására akarták előmozdítani a mezőgazdaság jövedelmezőségét (Smith 1976, 1: 208, 396–397). Smith az első gondolkodó, aki a gazdaság minden ágában és szektorában lehetségesnek tartotta többlet (*surplus*) keletkezését, s a mezőgazdaságra úgy tekintett, mint a vállalkozás egyik formájára, ahol a felhalmozást, a tőkeallokációt, a többletet, a profit keletkezését meghatározó törvények (többé-kevésbé) ugyanúgy működnének, mint a gazdaság más produktív szektoraiban. Többször hangsúlyoztam, hogy többé-kevésbé azonosak, mert – visszatérve a munkamegosztásról vallott korábbi nézeteihez – Smith úgy vélte, hogy a munkamegosztás szektoronként eltérő fejlettségéből bizonyos különbségek is származnak. A munkamegosztás alacsonyabb foka miatt a mezőgazdaság fejlődési üteme elmarad az ipari fejlődés ütemétől, más szóval, míg a mezőgazdaságban a munkamegosztásból eredő előnyök csaknem teljesen kihasználtak, addig az iparban gyakorlatilag korlátlanok (Smith 1976, 1: 9–10). Természetesen nem törvényszerű az, hogy a mezőgazdaságban a skáláhozadék rátája – az alkalmazott tőke és munkaerő rátájával arányosan növekedve – állandó legyen, továbbá az sem, hogy az iparban a hozadék rátája – az alkalmazott tőke és munkaerő rátájához képest – növekvő legyen; következésképpen nem törvényszerű, hogy a tőke marginális és átlagos termelékenysége egybeessen a mezőgazdaságban, s a tőke marginális termelékenysége mindig meghaladja annak átlagos termelékenységét az iparban. Így találunk olyan példát is, amely ellentmond a fentieknek:

A mezőgazdaságban befektetett tőke nemcsak hogy nagyobb mennyiségű produktív munkát hoz mozgásba, mint a manufaktúrákban befektetett azonos nagyságú tőke, hanem az alkalmazott produktív munka mennyiségével arányosan sokkal nagyobb értékkel járul hozzá az ország munkaerejének és földjének éves hozamához, az ország lakóinak tényleges jövedelméhez és gazdagságához. A tőkebefektetés valamennyi lehetősége közül messze ez a legelőnyösebb a társadalom számára (Smith 1976, 1: 384–385).

Smith, miként erre többször is utalt, az amerikai gyarmatokon zajló gyors tőkefelhalmozás alapján jutott arra a következtetésre, hogy a mezőgazdasági források akadálytalan hasznosítása döntő fontosságú a megfelelő tőkefelhalmozás elérésében, mert a munka termelékenysége és költsége közötti arány a mezőgazdaságban a legkedvezőbb.

Mindenesetre, a *Nemzetek gazdagsága* II. könyvében a munkamegosztás civilizatórikus hatásait bizonyító fejtegetések mellett, egyre inkább a tőkefelhalmozás és a rendelkezésre álló tőkekészletek helyes allokációjának problémáira került a hangsúly (Smith 1976, 1: 291–292). Ezekből az előfeltevésekből áll össze a gazdasági növekedésre vonatkozó legfontosabb megállapítás: a gazdaság minden szektorában és ágában egyaránt keletkezik többlet (*surplus*), s az vezet a legnagyobb tömegű tőkefelhalmozáshoz, ha a rendelkezésre álló tőkekészletek mind nagyobb és nagyobb tömegű produktív munkát hoznak mozgásba a gazdaság különböző szektoraiban. A gazdasági növekedés szempontjára

ből különös jelentősége van a produktív és improduktív munka, valamint a forgó- és állótőke arányának, a tőkefelhalmozásnak, a tőke allokációjának és a jövedelemelosztásnak. Ahogy Smith megfogalmazta:

A tőke minden lehetséges növekedése vagy csökkenése természetes módon növeli vagy csökkenti a vállalkozások tényleges mennyiségét, a produktív kezek számát, s ebből következően az ország földje és munkája éves hozamának csereértékét, minden lakójának tényleges gazdagságát és jövedelmét (Smith 1976, I: 358).

A politikai gazdaságtan későbbi nemzedékeire kétségtelenül a II. könyvnek e kérdéseket tárgyaló fejezetei hatottak, s innen származnak a marxi politikai gazdaságtan legfontosabb kategóriái is. Így John Hicks is a II. könyv „Of Accumulation of Capital, or of Productive and Unproductive Labour” című fejezetét tartja a mű központi gondolatának (Hicks 1965, 1983: 23). Smith kritikusabb 20. századi olvasói közül viszont sokan – így például Nicholas Kaldor is – úgy látták, hogy a gazdaságelméleti gondolkodás útvesztése az I. könyv negyedik fejezetével vette kezdetét, amikor is az értékelmélet megjelenésével a piac kreatív funkcióinak vizsgálatát fölvaltotta a piac allokatív funkcióinak vizsgálata. Ennek káros következménye Ricardón, Walras-n, Marshallon át egészen Debrau-ig és a mai monetaristákig nyomon követhető (Kaldor 1978: 181–182; Eltis 1984: 105).

Visszatérve a gazdasági növekedés filozófiai felfogásához: Smith a „kereskedő vagy civilizált” társadalomban mint a történelem *thélosz*ában a szó eredeti értelmében célt és egyben határt látott. A gazdasági növekedés hosszú távon tehát nem egy véget nem érő folyamat, hanem egy bizonyos idő után elérkezik egy stagnáló állapot. Ez akkor következik be, amikor az ország „gazdagságainak teljessége” tökéletesen hasznosított, és minden egyes vállalkozás teljesen el van látva tőkejavakkal. A stagnáló állapot egyensúlyi állapot, amelyet a Smith utáni közgazdaságtan jeles képviselői – így például John Stuart Mill, John M. Keynes vagy Arthur C. Pigou – is a jövő vonzó távlataként állítottak a társadalom elé.¹⁶

3. A kormányzat

Smith a *Nemzetek gazdagságában* egy olyan gazdasági rendszert vázolt föl, amely szabad, független és egyenlő helyzetű politikai individuumok morális-rationális cselekvései nyomán születik meg.

Minden egyes individuum, bármilyen tőkével rendelkezik is, folyamatosan maga fáradozik megtalálni annak legelőnyösebb felhasználását. Ő valójában a saját hasznára és nem a társadaloméra van tekintettel. Azonban a saját hasznáról való gondoskodás természetesen vagy inkább szükségszerűen készíti őt arra, hogy olyan alkalmazást részesítsen előnyben, amely egyben a legelőnyösebb a társadalom számára is (Smith 1976, I: 475).¹⁷

¹⁶ „Ha helyesen feltételezem azt, hogy viszonylag könnyű a tőkejavak oly bőségét létrehozni, hogy a tőke marginális hozadéka zéró legyen, ez talán a legésszerűbb útja annak, hogy fokozatosan megszabaduljunk a kapitalizmus számos kifogásolható tulajdonságától” (Keynes 1964: 221).

¹⁷ Smith érvelése egyébként nem olyan naív, mint amilyennek a fenti idézet alapján tűnhet. Smith a tőkék szabad beruházásának előnyeit a szabad tőke mozgást akadályozó merkantilista rendszer rendelkezéseinek káros következményeivel vetette össze. A monopóliumok és a kereskedelmi szabályozások következtében a tőke nem oda áramlik, ahol a legelőnyösebben tudna hasznosulni a társadalom számára.

Smith meggyőződése szerint a működő gazdasági rendszer mindenekelőtt az ember természetes hajlamaitól függ, s nem a társadalom politikai berendezkedésétől vagy a kormányzatnak a közjó védelmében megtett gazdasági intézkedéseitől (Smith 1976, 1: 402). Ez a személyközpontú, az ember természetes hajlamainak kibontakoztatása nyomán létrejövő gazdasági rendszer ugyanakkor szükségessé teszi a kormányzat és a polgárok viszonyának, s egyáltalán a hatalom eredetének és szerepének vizsgálatát is.

Ezúttal is csak a sokat emlegetett megállapítást lehet idézni: Smith politikai filozófiai elképzelése új és eredeti, alapvetően különbözik elődei és kortársai koercív vagy kontraktuális államfelfogásától. Gazdaságfilozófiája alapján joggal következtethetünk arra, hogy igen távol állt tőle az a politikai filozófia, amely az államnak – vagy Hobbes kifejezését idézve: a Leviathánnak – különleges autoritást biztosít az individuum felett a pusztá fennmaradás, a társadalmi kohézió és a kollektív védelem fenntartása érdekében. Smith-nek ugyanakkor történeti és elméleti fenntartásai vannak a szerződéselméletekkel szemben is, amelyek az individuális jogok körét és az állam beavatkozásának határait a természetes állapot után megkötött szerződésből vezetik le, és örök időkre a szerződéssel szabályozzák.¹⁸ Így joggal merülhet föl az a kérdés, hogy mi a politika tárgya, és mi a kormányzat sajátos feladata abban az esetben, ha kizárólag az egyén saját körülményeit, szabadságát és biztonságát javító belső késztetések vezethetnek el egy gazdag és virágzó társadalomhoz, egy igazságos politikai rendszerhez. Olyan meghatározó alapelv-e ez a Smith tételezte belső késztetés, hogy „egyedül és minden támogatás nélkül” is képes legyőzni a politikai intézmények és törvények által állított korlátokat (Smith 1976, 2: 49–50)? Megőrizheti-e a politika az önállóságát az individuális törekvések alapján létrejövő gazdasági rendszerrel szemben, s egyáltalán mi lehet a politika feladata, ha a hatalom eredendően nem a közösség alkotmányán alapul?

Smith gazdag, történelmi és saját korára vonatkozó példái egyértelműen arra utalnak, hogy a „természetes szabadság egyszerű és nyilvánvaló rendszerének” kibontakoztatását a különböző politikai berendezkedések és kormányzatok, a pozitív törvények eddig inkább akadályozták. Mindenekelőtt azért, mert a törvények nem a liberális társadalmi és gazdasági rendszer egyénközpontú alapelveire épültek, s a kormányzatok döntéseik politikai legitimitációját nem a gazdasági individualizmusból eredeztették. Eddig különböző érdekcsoportok zsarnokoskodtak a kormányzat felett, amelyek „eltérítették az ország pozitív törvényeit attól, amit a természetes igazságosság írna elő”, s megakadályozták az államot abban, hogy minden polgárával szemben méltányos legyen. Smith meglehetősen kritikusan tekintett minden társadalmi rétegre és minden kormányformára. A jó kormányzatról vallott politikai elképzeléseinek leginkább a köztársasági berendezkedés felelt meg, mert meggyőződése szerint csak az egyenlő politikai reprezentációt megvalósító köztársaság gyakorolhat méltányosságot minden polgárával szemben. Ezt bizonyítandó mindenekelőtt az amerikai gyarmatok politikai berendezkedésére hivatkozott, mert a gyarmatok helyi törvényhozásaiban látta fokozatosan megvalósulni a polgárok egyenlő politikai reprezentációjának intézményét. „Az angol gyarmatosok szabadsága otthon minden tekintetben egyenlő polgártársaikkal, és ugyanolyan módon

¹⁸ A természetes állapottal kapcsolatban a következőket mondta egyik 1763-as egyetemi előadása során: „... még ha az létezett volna is egyszer, semmi okunk nincs arra gondolni, hogy az ember egy társadalmi szerződést tartalmazó döntéssel próbált volna szabadulni abból az állapotból: nincs történeti bizonyíték egy ilyen szerződés létezésére; Anglián kívül nincs vita erről, jöllehet minden országnak van kormányzata; a közembereknek, akik állítólag ezáltal vannak összekötve, nincs tudomásuk egy ilyen társadalmi szerződésről, amely fel sem bontható semmiképpen, hogy megóvja őket az emigrációtól. Mindenesetre, a jövőt nem kellene megkötöni egy olyan megállapodással, amelyet oly régen kötöttek a múltban” (Smith 1896: 11–12).

védelmeszt a nép képviselőinek gyűlése által, amely egyedül a kormányzat fenntartása érdekében rendelkezik az adókiadás jogával” (Smith 1976, 2: 97).¹⁹ Nyilvánvaló, hogy Smith-t megérintették azok a viták, amelyek az 1760-as évektől, George Grenville kormányzatától fogva az angol politikai életben különösen fölerősödtek. Angliában csak néhány radikális politikus és vallásos disszenter támogatta egyértelműen a gyarmatosok politikai mozgalmát. Smith ezen kevesek közé tartozott. Elsősorban azért, mert az amerikai gyarmatokon látta megvalósulni politikai filozófiai meggyőződését, nevezetesen azt, hogy csak a gazdasági önérdéket követő individuumok hozhatnak létre erős és méltányos politikai közösséget. A *Nemzetek gazdaságának* számos fejezete ezt a filozófiai elképzelést szembeviseli a hatalomközpontú, a birodalmi érdekeket követő gazdaságpolitika abszurd és pusztító hatásával. A jövő kilátásait illetően egyben meg is nyugtatja olvasóját: ha a királyok és miniszterek extravaganciája nem rombolja le az államot, az alattvalóik sohasem fogja; „a kormányzat pazarlása kétségtelenül késleltette Anglia haladását a gazdaság és a tökéletesedés felé, de nem képes megállítani azt” (Smith 1976, 1: 367). Smith ideális politikai közösségét az amerikai *Kontinentális Kongresszusban* találta meg, amelyben ezek a gazdasági önérdéket követő individuumok „boltosokból, kereskedőkből és ügyvédekkel államférfiakká és törvényhozókká lettek, s a kormányzat új formájának kidolgozásával vannak elfoglalva” (Smith 1976, 1: 138). Sajátos hasonlóság fedezhető föl az amerikai gyarmatosok politikai képviselőinek érvei és Smith érvei között. A gyarmatosok képviselői a brit kormányzattal és törvényhozással szembeni alkotmányjogi kifogásaikat természetjogi érvek mellett gazdaságiakkal támasztották alá (Middlekauff 1982: 62). Ahogy a brit kormány és a gyarmatosok között feszülő ellentétet James Otis politikai pamfletje – *The Rights of the British Colonies* (1765) – nyomán tömören megfogalmazták: *No taxation without representation!* Ugyanígy kapcsolta össze az alkotmányjogi és a gazdasági érvelést Smith is a *Nemzetek gazdaságában*: a brit törvényhozás a természetjogi alapelvek megsértésével olyan emberekre vet ki adót, s ezáltal olyan emberek gazdasági cselekvéseinek szabadságát korlátozza, akiktől ugyanakkor megtagadja a politikai reprezentáció jogát (Smith 1976, 2: 471).

A fentiek alapján tehát megállapítható, hogy az állam eredendően nem a közjó vagy a közösségi létezés legfelső intézménye. Smith átvette Locke-nak és Montesquieu-nek a hatalommegosztás szükségességéről vallott politikai filozófiai gondolatait, de a hatalom megosztása mellett legalább annyira fontosnak tartotta a hatalom korlátozását. Elsősorban azért, mert a kormányzat pazarló, a közszolgálatok korruptak és hatástalanok, azok a törvények, amelyek ellentétesek az élet természetes tendenciáival, végrehajthatatlanok, azok a törvények pedig, amelyek nem, azok maguktól is az emberi cselekvések zsinórmértékévé válnak (Reisman 1976: 211).

Smith a merkantilista gazdaságpolitikán keresztül mutatta be a kormányzatoknak az ember természetes jogaival ellenkező és gazdaságilag pazarló gyakorlatát. A kormányzatok nem értettek a kereskedelemhez, s céljaik előmozdítása érdekében olyan politikai eszközöket választottak, amelyek alapvetően alkalmatlanok voltak azok megvalósításához, és szemben álltak a „természetes igazságosság törvényeivel”. A kormányzat által bevezetett kereskedelmi monopóliumok és kedvezmények (*bounty*) különösen kedvezőtlenek a tőkeallokáció és a gazdaság szektorai és ágazatai között meglévő természetes egyensúly fenntartása szempontjából, mert megakadályozzák a racionális tőkeallokációt

¹⁹ Ugyanígy hivatkozik Smith a genfi, a berni, a hamburgi, a velencei és a holland politikai berendezkedésre is. „A kormányzat köztársasági formája tűnik legfőbb támasza lenni Hollandia jelen nagyságának” (Smith 1976, 2: 439).

és a tőkefelhalmozást, s ennek következtében a foglalkoztatás és a jólét növekedését. Minthogy Smith szerint a veszteség és a kormányzati tevékenység szükségképpen együtt jár, a gazdasági növekedés és a jólét érdekében a kormányzat tevékenységének korlátozása és szigorú ellenőrzése tűnik a követendő útnak. A korrump kormányzatokkal szemben Smith a csempészeket is védelmébe vette, akik a különféle fogyasztási adók elkerülésével keresik saját boldogulásukat. A fogyasztási adó ugyanis, akár külföldi javakra vetik ki, akár a hazai termékekre, hogy fenntartsák a kormányzat pazarló költsézését, nem azoknál hagyja a jövedelmet, akik a legelőnyösebben tudnák azt fölhasználni, ezáltal pedig csökken az alkalmazható produktív munkások száma és általában a nemzet gazdagsága. Ezért, Smith szerint, a csempész „az a személy, aki, jóllehet országa törvényeinek megsértéséért kétségtelenül nagyon is hibáztatható, gyakran képtelen megsérteni a természetes igazságosság törvényeit, s minden tekintetben kiváló polgár lenne, ha országának törvényei nem tették volna bűnné azt, amit a természet sohasem szánt annak” (Smith 1976, 2: 429). A kormányzat rossz törvényeinek megsértése egyenesen kívánatos, mert helyreállíthatja a természetes igazságosság törvényeinek uralmát az emberek gazdasági cselekvései fölött (Reisman 1976: 219).

Smith nem bízott a politikai reformok vagy a radikális társadalmi változások lehetőségében, sokkal inkább bízott a liberális gazdaság egyénközpontú alapelveiben, amelyek előbb-utóbb szükségszerűen kikényszerítik az alkotmányos változásokat a politika szférájában is. Csak a liberális gazdasági rendszer kiépülése tudja megteremteni a politikai jogokkal való szabad és személyes élés lehetőségét. A történelem menetét úgy látta, hogy

a kereskedelem és a manufaktúrák fokozatosan bevezették az országlakosok körébe a rendet és a jó kormányzatot, s ezekkel együtt az individuumok szabadságát és biztonságát, akik korábban csaknem folytonos háborús állapotban voltak szomszédaiikkal, és feljebbvalóikkal való szolgai alárendeltségben éltek (Smith 1976, I: 433).

„A természetes szabadság rendszere szerint” a kormányzatra csak három fontos feladat hárul. A kormányzatnak biztosítania kell a társadalom védelmét az esetleges külső erőszakkal és invázióval szemben. Pártatlan igazságszolgáltatás felállításáról és működtetéséről kell gondoskodnia, amely megvédelmezi a társadalom minden tagját mások jogtalanságával és elnyomásával szemben. S végül a kormányzatnak kell a közmunkákat szerveznie és irányítania minden olyan esetben, amikor a tervezet az egész társadalom számára igen előnyös, de a beruházás várható profitja nem egyenlítené ki az egyes individuumok vagy individuumok kisebb csoportjának várható költségeit (Smith 1976, 2: 244). Ezeknek a terveknek a megvalósításához minden egyes individuumnak várható haszna arányában kell hozzájárulnia. Ha pedig a társadalom egészének származik haszna a beruházásból, például az oktatás és a vallás intézményeinek fenntartásából, akkor a kormányzatnak is meg kell tennie az adókból származó hozzájárulását.

A kormányzati cselekvéseket tehát egyedül a gazdasági individualizmus nevében és az egyén védelmében fellépő beavatkozások legitimálják.

4. A liberális gazdaságfilozófia dilemmái

Mint a fentiekből talán kiderült, Smith eredeti törekvése az volt, hogy a gazdaságot és az etikát egyetlen filozófiai diszkusszió tárgyává tegye. Egyáltalán, Adam Smith és a skót felvilágosodás filozófusai a gazdaságról való gondolkodást a morálfilozófia keretén belül tudták csak elképzelni, s nagy felfedezéseikkel – a kölcsönös szimpátia örö-

mei, a láthatatlan kéz, a munkamegosztás, a közjót előmozdító önrdek, az önszeretet és hasonlók – hitük szerint a közös diszkusszió alapjait fektették le. A gazdaságnak, a gazdasági intézményeknek és a kormányzatnak a társadalom morális felemelkedését kell szolgálnia. A közös diszkusszió keretei azonban már a kezdet kezdetén, mondhatni, néhány lelkesítő fejezet után szétestek. Smith a *Nemzetek gazdagsága* V. könyvében már így elmélkedik:

A munkásnak, kinek egész életét néhány egyszerű művelet emészti fel (amelynek eredménye talán mindig vagy csaknem mindig ugyanaz), nincs alkalmja kiművelnie értelmét vagy gyakorolnia találékonyságát a nehézségeket elhárító új módszerek felfedezésében, minthogy azokkal sohasem találkozik. Természetesen elveszíti az efféle erőfeszítések kifejtésére való hajlamát, ezért azután olyan ostobává és tudatlanná válik, amilyen emberi teremtmény csak lehet. Szellemének tompasága nemcsak arra teszi őt képtelenné, hogy valami okos társalgásba bekapcsolódjék, és abban örömet találjon, hanem arra is, hogy lelkében magasztos, nemes vagy finom érzések fogalmazódjanak meg, következésképpen arra is képtelen, hogy helyes ítéletet alkosson a magánélet rendes kötelezettségei tárgyában” (Smith 1976, 2: 302–303).

Adam Smith gazdaság- és morálfilozófiájának legfőbb dilemmája az, hogy miközben a hagyományos erkölcs elveszítette az egyén feletti autoritását és normatív érvényességét, s így megszűnt az ember morális cselekvéseinek egyetemes mértéke és vezérfonala lenni, aközben a morálfilozófia nem tudta az egyén feltétlen morális autonómiáját és szabadságát az ember által bevezetett gazdasági kényszerekkel, a politikai hatalommal vagy a joggal szemben racionálisan igazolni (McIntyre 1985: 68).²⁰ Érthető, hogy a morálfilozófia, legalábbis az a vonulata, amely a liberális hagyományok útját követte, nem szívesen ruházta volna át az egyén morális autonómiáját és szabadságát a politikai hatalomra, a közösségre, a piacra vagy a jogra. S amikor az egyén szabadságát az állam, a közösség, a jog vagy a piac nyilvánvalóan sértette vagy korlátozta, Smith 19. századi követői – s elsősorban ők – hivatkoztak gyakorta a szűkösségre, vagyis arra, hogy a személy, valamint a társadalom és az intézmények működésének átmeneti morális deficitjét a világ materiális szűkössége okozza. S az önszabályzó piac által vezérelt racionális gazdasági cselekvések éppen ezt a szűkösséget lennének hivatva ellensúlyozni. Mintha az ember elsődlegesen a természettel, a tárgyak és az eszközök objektív világával állna szemben gazdasági cselekvései során. Mintha pusztán a tárgyak és az eszközök, s nem a különféle szándékok, célok és értékek végeznék el a gazdasági cselekvések koordinációját a társadalomban. A gazdaságfilozófia sajátos paradoxonja ez. Ugyanis a gazdaságfilozófia születésének első és legfontosabb mozzanata éppen az volt, hogy elismerte az egyén jogát arra, hogy szabadon döntsön gazdasági cselekvéseinek céljait és eszközeit illetően, s arra mutatott rá, hogy az emberi természet lényegéből eredő szabad választások hogyan vezetnek a társadalom általános jólétéhez. Mindenesetre a gazdaságelméleti gondolkodás ma is nehezen szabadul a világ materiális szűkösségére vonatkozó felfogásától, s erre ma is szívesen hivatkozik az emberi jogok korlátozása, bizonyos cselekvések morális tartalmának elutasítása vagy éppen immoralitásának elfogadása esetén.²¹ Ezért az ember mint „az egyetemes szűkösség produktuma” –

²⁰ Amartya Sen szerint sokan vélik úgy, hogy miután Adam Smith a közgazdaságtant igazi kemény tudományá tette, elszakította a gazdaságot és az etikát összefűző szálakat. Sen ezt a smith-i hagyomány félreértelmezésének tartja (Sen 1993).

²¹ Lionel Robbins például így határozza meg a közgazdaságtan tárgyát: „A közgazdaságtan az a tudomány, amely az emberi viselkedést a célok és a szűkösen rendelkezésre álló eszközök alternatív használatának viszonylatában tanulmányozza” (Robbins 1984: 16). Robbins egyébként az emberi viselkedés természetéből, az emberi helyzetben bekövetkezett változásokból vezeti le a szűkösség fogalmát. Tehát attól a pillanattól fogva

Ludwig von Mises fogalmaz így – legfeljebb olyan etikai doktrínával rendelkezhet, amelyben a legfontosabb materiális szükségletek kielégítésére irányuló gazdasági cselekvései egyben a morál legmagasabb rendű értékeit reprezentálják. Az ökonómiában tehát nincs helye a szükségletek rendjétől eltérő értékek rendjének (Mises 1963: 95–97). Ez az utilitariánus etikák számára nyitja meg az utat, s először a skót felvilágosodás másik nagy gondolkodójának, Jeremy Benthamnak a politikai filozófiájában és etikájában fogalmazódott meg.

Amellett, hogy az egyén, a társadalom és az intézmények morális deficitjét a materiális szűkösségre vezették vissza, tovább élt a lehetséges magyarázatoknak egy másik, mondhatni, hagyományos típusa is. A morálfilozófia és az ökonómia a morális személy elsőségéről és autonómiájáról mondott szép szavak után talált érveket a hatalom kétségbevonhatatlan morális felsőbbrendűségének igazolására is. S az individuum belső, morális autonómiájával szemben a hatalom által kikényszerített és intézményesített etikai kódok egyetemes érvényessége mellett érvelt. Ennek következtében a hatalom az egyén morális különbözőségei közül csak azokat tekintette elfogadhatóknak, amelyek nem konfrontálódnak nyíltan a kikényszerített és intézményesített etikai kódokkal. A hatalom nézőpontjából ezek a különbözőségek voltaképpen indifferensek voltak, nem hordoztak magukban morális vagy immorális értéktartalmakat. Tehát úgy látták, hogy a munkamegosztás általában a gazdaság racionális megszervezése, sajnálatos módon, az emberek többségének morális lealacsonyodásához vezetett, s éppen ez a körülmény jogosította föl az államot arra, hogy a „morálisan érzéketlen” népességgel szemben akár erőszakkal is kikényszerítse az etikai kódok tiszteletét. S miután az emberek többségétől – mint morálisan alacsonyrendű és érzéketlen személyektől – az etikai kódok morális elutasításának egyszerű képességét is megtagadták, nyílt szembenállásuk elkerülhetetlenül kriminalizálódott a társadalomban. Így a munkamegosztás következtében kialakuló morális alacsonyrendűség gondolata szükségképpen vezetett el a morálisan érzéketlen személyekkel szemben alkalmazott hatalmi kényszerek, vagy egyenesen az erőszak etikai legitimálásához. Smith például így jellemzi ezt a morálisan érzéketlen személyt (s egyben finoman utal a vele szemben meghozandó intézkedések természetére is): „Országának nagy és kiterjedt érdekeit képtelen megítélni; s amíg csak különleges erőfeszítéssel nem teszik őt másmilyenné, ő éppúgy képtelen országát háborúban megvédeni” (Smith 1976, 2: 303).²²

Smith eredetileg mindvégig a liberális filozófia két alapvető eszménye, az egyén természetes szabadságai és az e szabadságokat védelmező politikai és gazdasági intézmények jogossága mellett igyekezett érvelni. Ennek a liberális morálfilozófiai (és politikai filozófiai) álláspontnak pedig az volt a jól ismert alapgondolata, hogy az egyének szabad társulásán alapuló és e társulás tagjainak szabadságait védelmező hatalom legitimitása kizárólag e morális személyek természetes szabadságaiból és jogaiból származhat. Ép-

(21. folyt.) merül föl a szűkösség mint közgazdasági probléma, amikortól az ember szabadon dönthet gazdasági cselekvéseinek céljáról. Lásd még Georgescu-Roggen 1971; Samuelson 1970: 16–17, 776–778.

A fenti nézetekkel szemben lásd például Baudrillard 1972: 59; Caillé 1986: 243–249; Foucault 1966, 7. fejj.: 2.

²² Mint látjuk, Adam Smith a munkájából élő embert morális állapota miatt gondolja alkalmatlannak arra, hogy háború esetén országát védelmezze. Ricardo viszont gazdasági szempontból is: a *Priciples*ben úgy érvel, hogy a flottát és a hadsereget kizárólag az ország tiszta jövedelméből, vagyis a tőketulajdonos profitjának megadóztatásából tartják fenn. Bár megengedően hozzáteszi, hogy ha a bér meghaladja a termelés szükséges költségeit, akkor csekély mértékben a munkájából élő ember is hozzájárulhat az ország védelméhez (Ricardo 1951: 26. fejezet).

pen ezért a politikai hatalom sem rendelkezhet több joggal vagy szélesebb morális felhatalmazással, mint amennyit/amekkorát az egyén saját szabadságának védelmében másokkal szemben fölhasználhat. E két liberális eszmény együttes érvényesítése és a mellettük fölhozott érvek azonban mégis inkább arra a problémára irányítják a figyelmünket, hogy a morális személy természetes szabadságait és e szabadságok védelmében a másik emberrel szemben tett hatalmi intézkedések jogosságát mennyire nem tudták (nem lehet) ugyanazon alapelvből levezetni. Különösen szembetűnő ez a konfliktus a gazdasági cselekvések szabadságának biztosítása esetében. Smith, Ferguson és mások, mint láttuk, arra a következtetésre jutottak, hogy a munkamegosztás és a gazdasági cselekvések szabadsága – amelyekhez kezdetben oly nagy reményeket fűztek – szükségyszerűen vezet az emberek többségének morális, intellektuális és polgári lealacsonyodásához, akik ezért nem tudnak bekapcsolódni okos társalgásba, képtelenek véleményt formálni magánéletük hétköznapi kötelességeiről, s végül nem tudnak közösen föllépni szabadságaik védelmében. De ennek az ellentmondásnak a feloldását ők sokkal inkább a „különleges erőfeszítések” megtételétől, vagyis a személy interioritásába történő hatalmi beavatkozástól, mintsem a gazdasági cselekvések szabadságának külső korlátozásától remélték. Ez persze azt is jelentette, hogy a gazdasági cselekvések szabadságának megőrzése mellett a politikai hatalomnak eleve több joggal és szélesebb morális felhatalmazással kellett rendelkeznie az emberek fölött, akiktől az eredeti kánon szerint egyébként a politikai hatalom legitimitása származott. Smith persze nem tudott megoldást nyújtani arra a problémára, hogyan lehet a gazdasági cselekvések szabadságát megőrizni – amely, mint láttuk, az emberek többségének morális, intellektuális és polgári degradációjához vezet –, és egyúttal az egyén morális autonómiájába történő hatalmi beavatkozás jogosságát elfogadtatni. Más szóval: hogyan lehet a gazdasági cselekvések egyénközpontú szabadságát fenntartani, s egyidejűleg a gazdasági cselekvések szabadsága következtében végbemenő társadalmi-gazdasági diszlokáció hatalomközpontú elhárításának jogosságát elfogadtatni és igazolni? Még rövidebben: hogyan lehet az egyik ember gazdaságilag szabad, míg a másik e szabadság következtében a hatalomnak politikailag, jogilag és morálisan is alávetett?

A fenti dilemmára adható egyik válaszunk az lehet, hogy a politikai hatalom a gazdasági cselekvések szabadságának védelmében sem lépheti át legitimitásának azt a határát, amelyet eredendően a személyhez tartozó természetes jogok együttese jelölt ki. Ezzel az állítással amellet foglalnunk állást, hogy bár a gazdasági cselekvések szabadsága a kardinális jogok egyike, mégsem rendelkezik feltétlen elsőséggel más természetes jogokkal és szabadságokkal szemben. Egyrészt van lehetőség a mérlegelésre, másrészt vannak jogok, amelyek történetesen megelőz(het)ik a gazdasági cselekvések szabadságát. Azonban az a politikai filozófiai hagyomány, amelynek keretében a liberális gazdaságfilozófia megszületett, a gondolkodásnak nem ezt az útját járta, s az egyén szabadságát és a tulajdonjogot a társadalmasodás és a pozitív jog előtti természetes állapotból, az ember természetes hajlamaiból vezette le.²³ S minthogy a politikai hatalom számára mindenekeelőtt ezeknek a természetes jogoknak és szabadságoknak a védelme biztosítja a legitimitást, ezért a politikai hatalom joghatósága a tulajdonnal való szabad rendelkezésnek a pozitív jog útján való korlátozására vagy akár a gazdasági-társadalmi

²³ Hegel szerint az egyén szabadságának külső szféráját éppen az adja, hogy minden dologra vonatkozóan abszolút kisajátítási joggal rendelkezik, a tulajdon által az egyén az „akarát fenségét” nyilvánítja ki a dologgal szemben (Hegel 1983: 41–57. §).

diszlokációnak a javak (újra)elosztásán keresztül történő enyhítésére, megszüntetésére nem terjedhet ki. Smith a szabadság és a tulajdon primer összekapcsolásakor ezeket a locke-i gondolatokat vette át. Azonban a szabadság és a tulajdon természetjogi összekapcsolása önmagában még semmit nem mond arról, miért kellene – különösen konfliktus esetén – előnyben részesíteni a gazdasági cselekvések szabadságát más természetes jogokkal és szabadságokkal szemben. Smith kiinduló, meglehet, túlzottan jóhiszemű álláspontja persze az volt, hogy a gazdasági cselekvések szabadságának érvényesítése és védelme hozzájárul a szabadságok és jogok együttesének erősödéséhez. Ezért kezdetben nem látszott szükségesnek tisztázni azt, hogy a különféle szabadságok összeütközése esetén melyek és miért élveznek elsőséget a többiekhez képest. Tehát a természetjogi érvelést azzal az új, hatásos érveléssel egészítette ki, hogy a gazdasági cselekvések szabadsága nemcsak azért igazságos, mert abban a természetes állapot emberének első szabadsága manifesztálódik, hanem azért is, mert az a leghatásosabb intézmény más szabadságok és jogok biztosítására, valamint a társadalom jólétének előmozdítására (Smith 1976, 1: 18, 2: 208–209). Meglehet, hogy ebben van igazság. Azonban ez az eredendő utilitáriánus érv, s különösképpen a természetjogi és utilitáriánus érvek egyes használata, több problémát vet föl, mint amennyit képes megoldani. Mindenekelőtt azért, mert ha elfogadjuk azt, hogy a tulajdonnak és az ahhoz kapcsolódó jogoknak a legtöbb hasznot létrehozó disztribúciója az igazságos, akkor az igazságosság utilitáriánus elvének szükségképpen többféle és változó disztributív lehetőséget kell magába foglalnia – olyanokat is, amelyek nem a gazdasági cselekvések egyénközpontú szabadságának természetjogi elvből származnak. Ez a kiegészítés azonban még nem oszlatja el a Smith, Ferguson és mások által megfogalmazott kételyeket. Smith maga így fogalmazta meg ezt a dilemmát:

A polgári kormányzatot, amennyiben azt a tulajdon védelmére állítják föl, valójában a gazdagnak a szegénnyel szembeni védelmére állítják fel, vagy azoknak védelmére, akiknek van valami tulajdonuk, szemben azokkal, kiknek semmijük sincs (Smith 1976, 2: 236).

Smith tehát itt is beleütközött a természetjogi felfogás eredendő ellentmondásába, nevezetesen abba, hogy a társadalomban a tulajdonosi jogok *ex post facto* legitimáltak. S nemigen tudott meggyőző érveket felhozni amellett, hogyan alakul át a szerzett (elő) jogokat védelmező kormányzat az ember természetes jogait védelmező kormányzattá.

Később, Malthusnál és Ricardónál, már nemigen találkozunk efféle morális dilemmákkal. Elsősorban azért nem, mert ők a gazdasági cselekvéseket, a munkamegosztást stb. megszabadították azoktól a morális, emancipatórikus jelentésektől vagy természetjogi alátámasztástól, amelyeket a smith-i morál- és gazdaságfilozófia tulajdonított nekik. Malthus és Ricardo egyáltalán nem folyamodott a gazdasági cselekvések szabadságának egyénközpontú, az egyén természetes jogain alapuló igazolásához; sokkal inkább az egyének és javak viszonyából, a javak aktuális birtoklásából vezették le ezeket a szabadságokat, anélkül, hogy azok eredetének igazolásához vagy az azzal való éléshez filozófiai érveket használtak volna. Ezzel együtt nem csak a gazdasági cselekvéseket szabadították meg morális, emancipatórikus jelentésüktől. Ricardo nagy analitikus erővel érvelt amellett, hogy egyedül a tőketulajdonosok nagylelkűségétől és áldozatkészségétől függ az egész társadalom jóléte. Mivel kizárólag a tőkejavak járulnak hozzá a gazdagsághoz, mindenki abból él, amiről a tőkejavak tulajdonosai javukra nagyvonalúan lemondanak! (Ricardo 1951: 96–97, 119, 132.) Így tulajdonképpen csak a tőketulajdonosok gazdasági cselekvéseinek szabadsága rendelkezik morális tartalommal.

A későbbi liberális gazdaság- és politikai filozófiák, egészen napjainkig, jórészt az említett kettős – természetjogi és utilitáriánus – érvelésre épülnek. Különösen Milton

Friedman és Friedrich August von Hayek munkáit érdemes itt említeni. Idézzük Hayek természetjogi eredetű kijelentését: „A gazdasági szabadság nélkülözhetetlen feltétele minden más szabadságnak, a szabad vállalkozás szükséges feltétele és egyúttal következménye a személyes szabadságnak” (Hayek 1967: 229). Ezt egészíti ki számos utilitáriánus érveléssel, például azzal, hogy „a különleges utasítások (»beavatkozás«) a piaci cserekapcsolatokban rendtelenséget hoznak létre, és sohasem lehetnek igazságosak”, vagy azzal, hogy „egy Nagy Társadalomban a »társadalmi igazságosság« bomlasztó erővé válik”.²⁴ Következésképpen a gazdasági cselekvések egyénközpontú szabadságának korlátozása természetjogi szempontból igazságtalan, és sérti más szabadságok érvényesítését, gazdasági szempontból pedig egyenesen zúrzavarhoz vezet. A probléma azonban az, hogy a kettős érvelés inkább gyengíti, mintsem erősíti a szabadság és a tulajdon mellett külön-külön fölhozható természetjogi és utilitáriánus érveket. Az utilitáriánus érv egyáltalán nem igényel különösebb természetjogi igazolást, már csak azért sem, mert az nem az egyén tulajdonos voltának eredetéről és jogosságáról, hanem a tulajdon működtetésének hasznosságáról szól. A természetjogi érv szempontjából pedig teljesen közömbös az, hogy a tulajdonos milyen hatékonysággal tudja működtetni a vagyont, a hasznosság mértéke egyáltalán nem érinti magát az eredeti tulajdonjogot. Annak pedig, hogy ez a két szempont egybeessék, ahogy erre Josef Schumpeter a vállalkozói és a menedzserkapitalizmus jellemzése kapcsán rámutatott, annak egyenesen ellentmond a különböző tulajdonosi jogok és szabadságok, valamint a tulajdon hatékony működtetésének (jogának és szabadságának) radikális elkülönülése. Ez az elkülönülés a valóságban azt jelenti, hogy az egyénhez tartozó tulajdonosi jogok egyik vagy másik körét, éppen a gazdasági rendszer hatékony működtetésének érdekében, gyakran korlátozzák. Az utilitáriánus érv tehát nem feltétlenül támogatja a tulajdonjoggal való élés egyénközpontú szabadságát, mint ahogy a természetjogi érv sem erősíti meg a tulajdon eredeti disztribúción alapuló használatának legfőbb hasznosságát. Éppen ezért mások, mint például Robert Nozick, kifejezetten kerülnek azt, hogy a gazdasági cselekvések szabadságának igazolásához (a tulajdonjogot, a tulajdonjog átadását vagy a tulajdonjog helyreállítását illetően) utilitáriánus érveket használjanak (Nozick 1974).

A smith-i dilemmák mindenestre alapjaiban rázták meg a liberális morál- és gazdaságfilozófia két alapvető – az ember természetes szabadságaira és e szabadságok védelmében létrehozott önkéntes társulására vonatkozó – eszményét. S ez természetesen megkérdőjelezte azok morális autonómiáját is, akik éppenséggel be tudnak kapcsolódni okos társalgásba, képesek véleményt formálni magánéletük egyszerű kötelességeiről, s képesek közösen fellépni szabadságaik védelmében. Mert így, paradox módon, morális személy csak az lehet, aki hatalmi kényszer alkalmazása nélkül is képes belátni a másokkal szemben alkalmazott erőszak jogosságát. Ha azonban hiányzik e belátás képessége, akkor a hatalom által kikényszerített és intézményesített etikai kódok automatikusan megfosztják a külső erőszaknak ellenálló személyt saját, belső morális meggyőződésének támaszától. Továbbá, miután a hatalom intézményesített etikai kódjai, úgymond, az individuumok érdekeinek és cselekvési szabadságának védelmét szolgálják, egyben föl is mentik a szabálykövető individuumokat a hatalomnak kiszolgáltatott másik ember iránti szolidaritás, az együttérzés, a gondoskodás, a védelemnyújtás belső kötelezettségei alól.

24 Hayek 1976, 2: 128, 137. Lásd még Friedman 1962.

A liberális gazdaság- és morálfilozófia eredeti szándéka annak bizonyítása volt, hogy a morális személy az egyedüli előmozdítója a jólétnek, és önkéntes társulása a legfőbb támasza természetes szabadságainak – ehhez képest túlságosan könnyen áldozta föl az embert először a materiális szűkösség miatt a gazdasági racionalitásnak, majd morális érzéketlensége miatt a politikai hatalomnak.

Hivatkozott irodalom

- Arisztotelész (1969): *Politika*. Szabó Miklós ford. Budapest: Gondolat.
- Arrow, Kenneth J. (1979): The Division of Labour in the Economy, the Polity, and Society. In *Adam Smith and Modern Political Economy*. G. P. O'Driscoll szerk. Ames.
- Arrow, Kenneth J. és Frank H. Hahn (1971): *General Competitive Analysis*. San Francisco: Holden-Day.
- Babbage, Charles (1832): *On the Economy of Machinery and Manufacturers*. London.
- Baudrillard, Jean (1972): La genèse idéologique des besoins. In *Pour une critique de l'économie politique du signe*. Paris: Gallimard.
- Caillé, Alain (1986): *Splendeurs et misères des sciences sociales*. Genève, Paris: Droz.
- Cantillon, Richard (1952): *Essai sur la nature du commerce en général*. Paris: PUF.
- Eltis, Walter (1984): *The Classical Theory of Economic Growth*. London: MacMillan Press.
- Foucault, Michel (1966): *Les mots et les choses*. Paris: Gallimard.
- Friedman, Milton (1962): *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago Press.
- Georgescu-Roggen, Nicolas (1971): *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge:
- Gioia, Mecchiore (1815): *Nuovo Prospetto delle Scienze Economiche*. Lugano.
- Harris, James (1757): *Essay upon Money and Coins*. London.
- Hayek, Friedrich A. (1967): *Studies in Philosophy, Politics, and Economics*. London.
- Hayek, Friedrich A. (1976): *Law, Legislation, and Liberty*. Chicago–London.
- Hecksler, Eli F. (1934): *Mercantilism*. London.
- Hegel, Georg W. F. (1983): *A jogfilozófia alapvonalai*. Budapest: Akadémiai.
- Hicks, John (1965): *Capital and Growth*. Oxford: Oxford University Press.
- Hicks, John (1983): *Classics and Moderns: Collected Essays on Economic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, Eric J. (1979): *Industry and Empire*. Harmondsworth: Penguin.
- Hutcheson, Francis (1755): *System of Moral Philosophy*. London.
- Ippolito, R. A. (1977): The Division of Labor in the Firm. In *Economic Inquiry*, 15(4).
- Kaldor, Nicholas (1978): *Further Essays on Economic Theory*. London.
- Keynes, John Maynard (1964): *The General Theory*. New York, Chicago, Burlingame: Harbinger Book, Harcourt, Brace & World, Inc.
- Kondylis, Panajotis (1981): *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus*. Stuttgart: DTV.
- Locke, John (1986): *Értekezés a polgári kormányzatról*. Budapest: Gondolat.
- MacIntyre, Alistair (1985): *After Virtue*. London.
- Marshall, Alfred (1890): *Principles of Political Economy*. London.
- Martyn, Henry (1701): *Considerations upon the East-India Trade*. London.
- Middlekauff, R. (1982): *The Glorious Cause*. Oxford: Oxford University Press.
- Mises, Ludwig von (1963): *Human Action. A Treatise on Economics*. Chicago: Contemporary Books, Inc.
- Mun, Thomas (1650): *England treasure by forraign trade*. London.
- Nozick, Robert (1974): *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books, Inc.
- Otis, James (1765): *The Rights of the British Colonies*. Boston.
- Pagano, Ugo (1985): *Work and Welfare in Economic Theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- Platón (1984): Állam. In *Összes művei*. Második kötet, 5–710. Szabó Miklós ford. Budapest: Európa.
- Quesnay, François (1958): „Le Droit naturel”. In *François Quesnay et la physiocratie*. Paris: Institut National d'Études Démographiques.
- Reisman, D. A. (1976): *Adam Smith's Sociological Economics*. London.
- Ricardo, David (1951): *Principles of Political Economy and Taxation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Robbins, Lionel (1984): *An Essay on the Nature and the Significance of Economic Science*. London.
- Rosen, S. (1983): Specialization and Human Capital. In *Journal of Labour Economics*, 1(1).

- Samuelson, Paul A. (1970): *Economics*. 8. kiadás. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Sen, Armatya (1993): Van-e az üzleti élet etikájának gazdasági jelentősége? In *Közgazdasági Szemle*, 40(2).
- Smith, Adam (1896): *Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, Adam (1976): *The Wealth of Nation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Smith, Adam (1978): *Lectures on Jurisprudence*. Oxford: Oxford University Press.
- Spengler, Joseph J. (1963): Mercantilist and physiocratic growth theory. In *Theories of Economic Growth*. B. F. Hoselitz szerk. Glencoe: The Free Press of Glencoe.
- Stigler, Georg (1951): The Division of Labor is Limited by the Extent of the Market. In *Journal of Political Economy*, 59, június.
- Turgot, A.-R.-J. (1913a): Tableau philosophique des progrès successifs de l'esprit humain. In *Oeuvres de Turgot et documents le concernant*. G. Schelle szerk., 1. kötet, 214–274. Paris.
- Turgot, A.-R.-J. (1913b): Plan de deux discours sur l'histoire universelle. In *Oeuvres de Turgot et documents le concernant*. G. Schelle szerk., 1. kötet, 275–323. Paris.
- Ure, Andrew (1835): *The Philosophy of Manufactures*. London.